

روش شناخت و مستند سازی باغهای تاریخی ناشناخته ایران

هما ایرانی بهبهانی^۱، ژاله شکوهی دهکردی^{۲*}، رضوان سلطانی^۳

gitybeh@yahoo.com

۱- دانشیار، دانشکده محیط زیست دانشگاه تهران

۲- کارشناسی ارشد طراحی محیط زیست دانشکده محیط زیست دانشگاه تهران

R.soltani@hotmail.com

۳- کارشناسی ارشد طراحی محیط زیست دانشکده محیط زیست دانشگاه تهران

تاریخ دریافت: ۹۰/۳/۲۵ تاریخ پذیرش: ۹۱/۷/۲۰

چکیده

پژوهش‌هایی که تاکنون پیرامون باغهای تاریخی ایران انجام شده فاقد انسجام لازم برای اقدام به منظور بازسازی تاریخی باغ است، زیرا اطلاعات جمع آوری شده در مورد هر باغ پراکنده بوده و دارای کمبودهای بسیاری است. از این رو وجود روشی جامع جهت جمع آوری و ثبت اطلاعات تاریخی، طبیعی و فرهنگی هر باغ بمنظور مستند سازی و بازسازی آن ضروری است. این تحقیق در پی پاسخ‌گویی به این سؤال است که شناسایی و مستند سازی باغ تاریخی به چه روشی امکان پذیر است و چگونه به بازسازی تاریخی آن کمک خواهد کرد؟ هدف از این پژوهش ارائه روش جامعی است که از طریق جمع آوری و طبقه بندی اطلاعات طبیعی و تاریخی باغ در زمان و مکان، به شناسایی باغهای تاریخی و مستند سازی آنها، به منظور حفاظت و بازسازی تاریخی باغ کمک کند. این مقاله فهرست برداری را به عنوان راهکاری برای مستند سازی باغ با برداشت میدانی از وضع موجود، جمع‌آوری اسناد و مدارک آرشیوی و با تحلیل و تفسیر اطلاعات جمع آوری شده مورد تجربه قرار می دهد. در این تحقیق باغهای سپهدار رامهرمز، مشیرالممالک یزد و مسعودیه تهران از طریق فهرست برداری ارزیابی گردید و نتایج به دست آمده نشان داد بازسازی و مرمت باغهای سپهدار و مشیرالممالک بر اساس وضع موجود باغ و بدون توجه به مطالعات تاریخی و مستندات آنها صورت گرفته است. لیکن در بازسازی باغ مسعودیه با توجه به مستندات تاریخی و طبیعی بر اساس مطالعات گسترده از باستان شناسی، تاریخی و اسنادی در گذر زمان، بازسازی الگوی اولیه و تغییرات باغ در زمان امکانپذیر و به اجرا در آمده است. به طور کلی هر چه نحوه جمع‌آوری اطلاعات پیرامون باغهای تاریخی به روش فهرست برداری نزدیکتر باشد و اطلاعات نوشتاری و تصویری مرتبط با باغ انجام گرفته باشد، شناخت الگوی اولیه و به دنبال آن بازسازی تاریخی آن دقیق‌تر صورت می‌گیرد.

کلید واژه

باغهای تاریخی، شناخت و مستند سازی باغ، فهرست برداری، منشور فلورانس، بازسازی تاریخی

سر آغاز

اهمیت باغهای تاریخی بواسطه ارزشهای طبیعی و فرهنگی نهفته در آنها است که در برگیرنده تفکر، هنر و دانش تجربی پیشینیان از محیط پیرامون است. تا قبل از ارائه منشور فلورانس (۱۹۸۱)، باغ به عنوان ساختار تاریخی منفرد و مجزا از بستر طبیعی بررسی می‌شد، اما امروزه به باغ به عنوان "عنصری که از محیط اطراف خود منشأ می‌گیرد" نگریسته می‌شود (Petruccioli, 1997).

از آن جایی که گیاه عنصر اصلی باغ است، نگهداری باغ در زمان امری بسیار مهم است که لزوماً بایستی به طور مستمر انجام گیرد، بنابراین، براساس بند ۱۱ منشور فلورانس: "حفاظت از باغ در شرایط ثابت نیازمند جایگزینی موردی گیاه و برنامه ریزی بلند مدت

برای باز زنده سازی گیاهان در دوره های زمانی مختلف است." کلیه عملیات مرمتی از "حفاظت، نگهداری، باز زنده سازی باغهای تاریخی مستلزم مطالعات جامع و برداشت‌های میدانی دقیق است" (Anon, 2003).

به طور عمده باغ ایرانی براساس دو دیدگاه مورد تفسیر قرار گرفته است: دیدگاه فلسفی - عرفانی و دیدگاه ساختاری. براساس دیدگاه فلسفی - عرفانی، باغ شاهدهی است از وجود اندیشه‌های آغازین و تجلی‌گاه مفاهیم عرفانی. در این دیدگاه عناصر موجود در باغ، از جنبه‌های تمثیلی و متعالی بررسی می‌شوند. مطالعات الیزابت موینیان، شکل عینی باغ ایرانی را از طریق اندیشه فلسفی و بنیادی تفسیر کرده است (Moynihan, 1979). به همین منظور، وی به مطالعه اسناد و مدارک تاریخی مانند سفرنامه‌ها،

نگارگری‌ها، فرش‌های ایرانی، تصاویر و عکس‌های قدیمی و همچنین پلان‌های تهیه شده توسط دیگر محققان پرداخته است. موبنیهان با بررسی نگارگری‌ها، مفهوم باغ بهشت را به تصویر می‌کشد و تصویر ایده‌آل باغ ایرانی را ارائه می‌دهد.

ریچارد اتینگهاوزن، پژوهشگر و محقق تاریخ و هنر اسلامی به بررسی منشأ باغهای اسلامی بر اساس مدارک موجود تاریخی، متون ادبی و مذهبی و نیز تحلیل پلان‌های موجود پرداخته است. وی مفاهیم باغهای دوران مختلف را، تجلی تفکرات مذهبی و ادبی هر دوره تاریخی می‌پندارد (Macdougall & Ettinghausen, 1976).

در دیدگاه دیگر، به جنبه‌های ساختاری باغ ایرانی پرداخته می‌شود. تحلیل چگونگی استقرار باغ در بستر، انتظام و نحوه چیدمان گیاه، آب، معماری و ارتباط تنگاتنگ آن‌ها با عوامل طبیعی موجود در بستر مورد بررسی قرار می‌گیرد.

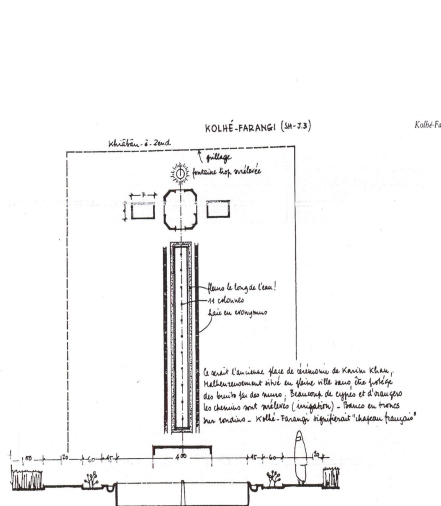
معماران، باستان‌شناسان و طراحان منظر هر کدام با تخصص و دانش خود به کشف و جست‌وجو درباره باغ ایرانی پرداخته‌اند. محققانی چون دونالد ویلبر، رنه پشر و مهوش عالمی با ابزارهای مختلف به بررسی ساختار و الگوی باغ پرداخته‌اند.

دونالد ویلبر، معمار و محقق امریکایی، در کتاب باغهای ایران و پشر در سفری که به ایران داشت (۱۹۷۳) با تفحص دقیق در اسناد و مدارک تاریخی باغها (تحقیقات دونالد ویلبر)، متون تاریخی دوران قاجار و همچنین بازدید و برداشت‌های میدانی، نظم فضایی و ساختاری باغ را بررسی کرده است. وی با ترسیمات خود، تغییرات الگوی باغ‌های ایرانی را در دوره‌های مختلف نشان داده است (Pecher, 1993). پشر توانست برای شناخت و مستندسازی باغ‌های ایرانی الگویی ارائه نماید. شکل شماره (۱)

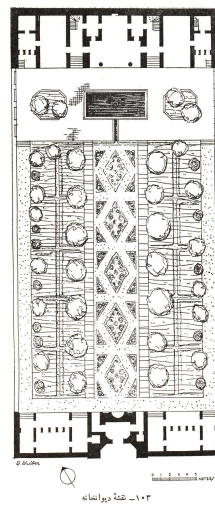
در دیدگاه دیگر، به جنبه‌های ساختاری باغ ایرانی پرداخته می‌شود. تحلیل چگونگی استقرار باغ در بستر، انتظام و نحوه چیدمان گیاه، آب، معماری و ارتباط تنگاتنگ آن‌ها با عوامل طبیعی موجود در بستر مورد بررسی قرار می‌گیرد.

معماران، باستان‌شناسان و طراحان منظر هر کدام با تخصص و دانش خود به کشف و جست‌وجو درباره باغ ایرانی پرداخته‌اند. محققانی چون دونالد ویلبر، رنه پشر و مهوش عالمی با ابزارهای مختلف به بررسی ساختار و الگوی باغ پرداخته‌اند.

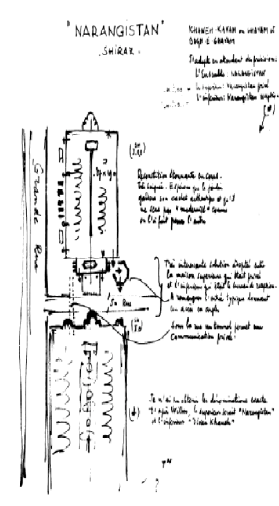
دونالد ویلبر، معمار و محقق امریکایی، در کتاب باغهای ایران و

باغ نظر (Pecher, 1993)

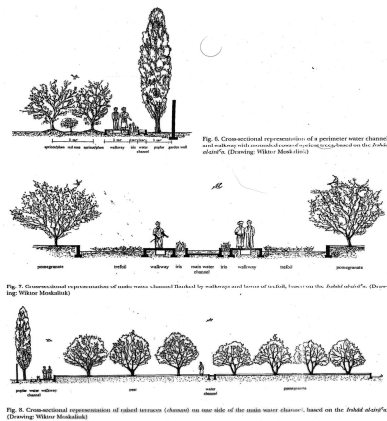

باغ قوام (ویلبر، ۱۹۶۲)

باغ نارنجستان (Pecher, 1993)

شکل شماره (۱): ترسیمات باغهای شیراز توسط ویلبر و پشر

شکل شماره (۲): مقطع باغ، گونه های گیاهی و نحوه کاشت آن (ابو نصر هروی، ۱۳۴۶)

اکتشافات حاصل از تحقیقات باستان شناسی نیز در بازسازی باغ های تاریخی حائز اهمیت می باشند. از جمله محققانی که باغ ایرانی را براساس این اطلاعات مورد بررسی قرار داده، دیوید استروناخ، باستان شناس اسکاتلندی است. وی از طریق گمانه زنی، کندوکاو و استخراج شواهد، به مدارکی دست یافته است که امکان ترسیم الگوی باغ را در دوره هخامنشی فراهم می کند. (Stronach, 1978)

اگر چه همگی تلاش ها پیرامون مستند سازی باغهای تاریخی ارزشمند است، لیکن تا به امروز بیشتر این مطالعات، پراکنده بوده و فاقد الگویی منسجم و جامع به منظور رسیدن به بازسازی تاریخی باغ است. در واقع، با توجه به پویایی باغ و امکان تغییر عناصر آن در گذر زمان، وجود آرشیوی از مدارک باغ که نشان دهنده تصویر روشنی از آن در هر دوره باشد، لازم و ضروری است.

باغ ایرانی ساختار کاملی است که پیشینیان با اتکا به دانش تجربی خود و درک توان پنهان بستر خلق کرده اند. شناخت ساختار باغ با رویکردی محیطی، فراتر از مرزهای درون آن و مستلزم مطالعاتی جامع است. این رویکرد، باغ را برخاسته از بستر خود می بیند و تمامی جنبه های فیزیکی و ساختاری، فرهنگی و تاریخی باغ و پیرامون آن را در ارتباط با یکدیگر قرار می دهد. این نوع تحقیق با روش فهرست برداری بمنظور برداشت وضع موجود آغاز می شود تا با بررسی جنبه های محیطی، تاریخی و فرهنگی باغ، به الگویی جامع برای شناسایی باغهای تاریخی و مستند سازی آنها دست یابد.

از معماران ایرانی که ساختار باغ را بررسی کرده اند می توان به مهوش عالمی اشاره کرد. روش شناخت و مستندسازی عالمی در مورد باغهای ایرانی، شامل بررسی و مطالعه اسناد آرشیوی، نوشته ها و تصاویری است که سیاحان و محققان از باغهای ایرانی بر جای گذاشته اند.

عالمی با تفحص در اسناد تاریخی به دنبال رد پای الگوی باغهای ایرانی، بخصوص در دوره صفویه است. برای نمونه بررسی برداشت های به جا مانده از دوران صفوی توسط کامفر^۱، در تحلیل ساختار باغ و عناصر آن، خیابان و ارتباط باغ با بستر شهری و بازسازی باغ های دوره صفویه توسط این محقق موثر بوده است. (Alami, 1997).

جان بروک، طراح باغ و معمار منظر انگلیسی، در کتاب خود "Gardens of Paradise" با مطالعه منابع و اسناد موجود، مشاهده باغها و ترسیمات برخی پلان ها، نقاشی، نگارگری و همچنین با رجوع به کتاب مقدس قرآن، به تصویر ایده آل از باغهای بهشتی دست یافته است. در واقع، با بررسی مدارک تاریخی آرشیوی، تحلیل بروک درباره باغ کاملاً متمایز از ویلبر، پشر و عالمی است. (Brookes, 1987).

در دیدگاه ساختاری، مطالعه و بررسی دقیق عناصر باغ اهمیت بسیاری دارد. گیاه اصلی ترین عنصر هر باغ است. باغ بر اساس نظم گیاهی به فضایی فرح بخش تبدیل می شود که آن را از سایر فضاهای معماری متمایز می کند.

مطالعه بر روی نظم گیاهی باغهای تاریخی ایران بسیار کم و محدود است. از جمله منابع موجود در این زمینه می توان به کتاب ارشاد الزراعه ابونصر هروی (۱۳۴۶) اشاره کرد. این کتاب به دلیل ترسیمات خوب و جزئیاتی که در مورد باغهای دوره تیموری مطرح کرده است یکی از مهم ترین منابع در مستند سازی باغهای تاریخی است (شکل شماره ۲).

ارشاد الزراعه درباره انواع خاک، زمان کاشت، چگونگی دفع حشرات، کشت انواع حبوبات و غلات، گیاهان دارویی معطر، کاشت درختان میوه، درختان سایه انداز، بوته ها و گل های تزئینی و نحوه پیوند زدن انواع درختان مثمر و غیر مثمر حاوی اطلاعاتی است که در دوره خود منحصر به فرد است و در دوره های بعدی کمتر یافت می شود (Mushiri, 1968).

مواد و روش بررسی

با توجه به این که بر اساس رویکرد محیطی، دستیابی به لایه‌های طبیعی و تاریخی باغ در زمان و مکان، روشی مستدل و علمی در بررسی باغهای تاریخی می باشد، بنابراین در این مقاله نیز از این روش بمنظور ارزیابی و مستند سازی باغ های تاریخی استفاده شده است. بر اساس این روش با جمع آوری و مطالعه مدارک، اسناد تاریخی، سفرنامه‌ها، تصاویر قدیمی و از طریق برداشت‌های میدانی و فهرست‌برداری از وضع موجود شناسایی باغ انجام می گیرد و سپس با تحلیل این مطالعات، لایه‌های اطلاعاتی مورد نیاز برای مستندسازی باغهای تاریخی به صورت منسجم فراهم می‌شود.

اولین بار میشل کنان، روش فهرست برداری را به منظور مستند سازی باغهای تاریخی فرانسه ارائه نمود. (Conan, 1985) در این روش پژوهشگر اطلاعات موجود از اسناد تاریخی و آنچه که در برداشت‌های میدانی از باغ به دست آورده را در فیش‌هایی ثبت می‌کند. هر فیش در برگزیده اطلاعات تاریخی، طبیعی، ساختاری، ترکیب بندی و ... از باغ است و امکان تفکیک اطلاعات و تهیه لایه‌های مختلف را میسر می‌سازد که در جدول شماره (۱) نشان داده شده است. سرانجام، با روی هم‌گذاری لایه‌های مختلف اطلاعاتی و تحلیل آنها می‌توان به الگویی برای بازسازی تاریخی باغ رسید. گفتنی است این روش علمی در سایر کشورها و بر اساس قانون منشور فلورانس بمنظور مستند سازی باغهای تاریخی مورد استفاده قرار می‌گیرد. در ادامه، به تشریح فیش ها و ویژگی های مورد بررسی باغ در آن ها پرداخته می‌شود.

جدول شماره (۱): فیش‌های جمع آوری اطلاعات در فهرست برداری

ویژگی‌ها	نام فیش	
نام باغ، دوره تاریخی، نام‌های قدیمی، موقعیت باغ، عملکرد فعلی باغ	کلیت باغ	۱
نماد و الگوی باغ، اهمیت باغ	شاخصه‌های باغ	۲
بنا کننده، علل احداث باغ، عملکرد اولیه و مستندات تاریخی	تاریخچه باغ	۳
شیب، بستر، توپوگرافی، خاک شناسی، منابع آبی	ساختار فیزیکی باغ	۴
نظم گیاه، نظم آب، نظم معماری، نظم فضایی	انتظام باغ	۵
پلان فعلی، پلان اولیه، تصاویر قدیمی و جدید، مقاطع	ترکیب بندی باغ	۶
کاربری بنا در دوره اولیه، دوره‌های مختلف و دوره فعلی	کاربری بنا	۷
نوع منظر اطراف باغ، تعیین زوایای دید از درون باغ به بیرون و از بیرون به درون باغ	دید و منظر	۸

دلیل ویژگی‌های خاص مانند نوع گیاهان کاشته شده، وجود منظره ویژه و یا یادآوری خاطره‌ای مهم، منحصر بفرد هستند. گاهی باغ در منظر منطقه سهیم و سبب شاخص شدن آن می‌شود.

تاریخچه باغ

در بررسی تاریخچه باغ، ارائه مستندات اهمیت ویژه‌ای دارد. مطالعه و جمع‌آوری مدارک و اسناد مرتبط مانند متون تاریخی، سفرنامه‌ها، تصاویر قدیمی و نگارگری‌ها، خاطره‌های رجال، نقشه‌ها و کروکی‌های تهیه شده توسط سیاحان، بمنظور دستیابی به پلان اولیه باغ موثر بوده و در این فیش بررسی می‌شود.

ساختار فیزیکی باغ

باغها براساس منابع آب، خاک حاصلخیز، شرایط اقلیمی مطلوب و گیاهانی سازگار با محیط شکل گرفته‌اند. در باغهای ایرانی

تعریف کلی باغ

بررسی محل استقرار باغ از این رو حائز اهمیت است که در بسیاری از موارد، باغ در خارج از شهر احداث شده بود و امروزه با توسعه شهرها درون فضاهای شهری قرار گرفته است. عملکرد باغ از دیگر موارد است که در این فیش بررسی می‌شود. هر باغ در زمان خود، براساس عملکرد خاصی احداث شده است. به طور معمول باغ ایرانی محل اقامت دائم، بیلاقی و یا مکانی تشریفاتی بوده است. بر اساس این فیش، عملکرد باغ و تغییرات آن در گذر زمان بررسی می‌شود.

شاخصه‌های باغ

باغ تاریخی می‌تواند نمادی از نوعی شیوه زندگی مانند درباری، بیلاقی و قشلاقی، مذهبی و غیره باشد. همچنین برخی از باغ ها به

دید و منظر

یکی از ویژگی‌هایی که در باغها، بطور عمده در باغ های رنسانسی و باروک، مورد بررسی قرار می‌گیرد توجه آن به منظر درون و بیرون است. زوایای دیدی که در درون باغ وجود دارد و ارتباط آن با منظر بیرونی باغ، در این فیش مورد تعمق قرار می‌گیرد.

در انتها برای تکمیل اطلاعات شناخت، فیش وضعیت حقوقی و اقتصادی، ویژگی‌های سازه‌ای بنا و نیازهای مرمتی از وضع موجود باغ تهیه می‌شود.

ارزیابی تطابق روش فهرست‌برداری با نحوه مستند سازی

تاریخی باغها

بر اساس ماده ۱۵ منشور فلورانس "هیچ فعالیت مرمتی و مهم‌تر از آن بازسازی یک باغ تاریخی نباید بدون تحقیق کامل در مراحل اولیه صورت گیرد. به کمک این تحقیق می‌توان تضمین کرد که مرمت یا بازسازی بر اساس اصول علمی انجام می‌شود. در مرمت باغ می‌باید توجه کافی به مراحل متوالی تکامل باغ مبذول داشت."

اصولا نباید برای هیچ دوره زمانی نسبت به سایر دوره‌ها اولویت قائل شد. مگر در مواردی که درجه زوال، و یا تخریب بخش‌هایی از باغ به حدی باشد که تصمیم به بازسازی آن با استفاده از نشانه‌های باقیمانده، یا مدارک مستند و موثق گرفته شود (Anon, 2003).

روش فهرست برداری، آرشویی از اطلاعات باغ را در هر دوره زمانی در بر می‌گیرد که به کمک آن می‌توان باغ را طبق الگوی اولیه و یا با حفظ تغییرات تاریخی آن احیاء و بازسازی کرد. در این تحقیق سه باغ تاریخی سپهدار رامهرمز، مشیر الممالک یزد و مسعودیه تهران که در حال حاضر مرمت و بازسازی شده‌اند انتخاب شده و به کمک روش فهرست برداری مورد ارزیابی قرار می‌گیرند. بر این اساس نشان داده می‌شود که آیا در بازسازی هر باغ به مستندات تاریخی آن و منشور فلورانس توجه شده و یا باغ بر اساس وضع موجود، مورد مرمت و بازسازی قرار گرفته است.

۱- باغ سپهدار (صمیمی) رامهرمز

باغ سپهدار یکی از باغهای قدیمی ایران است که در استان خوزستان قرار دارد. این باغ در زمان مظفرالدین شاه قاجار به دستور

منشأ اصلی باغ، آب، در نقطه‌ای برون از دیوارهای باغ قرار دارد، بدین جهت استقرار باغ بستگی به مظهر آب دارد. بستر، مجموعه به هم پیوسته‌ای از آب، اقلیم، شکل زمین و منظر است که شرایط بروز باغ را به وجود می‌آورد. شناخت و حفاظت از بستر، ثبات و ماندگاری باغ را تضمین می‌کند. باغ در بسترهای مختلفی مانند دشت، کوهپایه، بیابان، شهر و ... شکل گرفته است. تأمین آب در باغ از طریق منابع مختلفی مانند چاه، قنات، چشمه، رود و ... صورت می‌گیرد و از آن جایی که تداوم و پایداری باغ بسیار وابسته به حضور آب است، جمع‌آوری اطلاعات کافی و دقیق برای تهیه این فیش ضروری می‌باشد.

انتظام باغ

منظور از انتظام باغ، نظم و شکل سازماندهی باغ است که شامل نظام ساختاری و فضایی می‌باشد. نظام ساختاری در برگرفته نظم گیاه، آب و معماری بوده و نظم فضایی نحوه قرارگیری عناصر باغ در کنار یکدیگر را نشان می‌دهد. هر منطقه به تناسب شرایط محیطی و طبیعی خود، دارای گیاهان بومی و پایدار در آن اقلیم است و نوع پوشش گیاهی هر باغ متناسب با اقلیم آن منطقه انتخاب می‌شود. نوع گیاه، همجواری آن‌ها با یکدیگر و پایداری در زمان، در این فیش بدقت مطالعه می‌شود.

اشکال مختلف آب؛ بصورت روان در جوی‌ها (نمایشی و آبیاری)، ساکن در استخر و حوض‌ها و آبشار و فواره بایستی در فیش انتظام باغ برداشت شود. در نظم معماری می‌باید نحوه قرارگیری بناهای باغ و ارتباط آنها با گذرها، دیوارها، پله‌ها و تراس بندی باغ بررسی شده و در نهایت نحوه پیوستگی نظم آب، گیاه و معماری در این فیش تشخیص داده می‌شود.

ترکیب بندی باغ

در این فیش نحوه قرارگیری و ارتباط میان عناصر باغ و مقایسه پلان، مقاطع، تصاویر اولیه و قدیمی با وضعیت فعلی باغ، چگونگی ترکیب بندی باغ در گذر زمان را منعکس می‌کند.

کاربری بناها

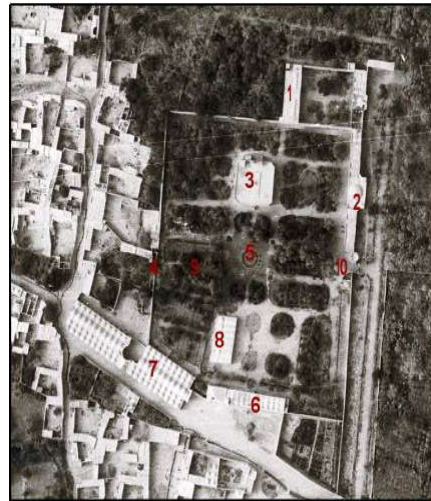
در هر باغ بناهای متفاوتی وجود دارد که بر اساس نیازهای گوناگون ساخته شده‌اند. توجه به کاربری بنا و تغییرات آن در گذر زمان، مشخص کننده نقشی است که بنا در دوره‌های مختلف زمانی ایفا کرده است.

کرت بندی در باغ سپهدار عموماً مستطیل شکل بوده و فاقد پرچین و دیوار سبز بوده است. طرح کاشت در اغلب قسمت‌ها به شکل انبوه و در حاشیه باغ پارترهای گیاهی به شکل خطی می باشد. در اطراف حوض درختان نخل به شکل متقارن کاشته شده‌اند.

یکی از خوانین بختیاری به نام محمد حسین خان سپهدار بمنظور سکونت و فرمانروایی در رامهرمز ساخته شده است.

در حال حاضر، باغ سپهدار نقش تولیدی (باغ میوه) دارد و بخش های بازسازی شده آن به عنوان موزه مردم شناسی مورد بازدید عموم قرار می گیرد (میراث فرهنگی رامهرمز، ۱۳۸۱).

پس از مطالعه و جمع آوری اسناد تاریخی باغ شامل نوشته های تاریخی، عکس های قدیمی، نقشه ها و عکس های هوایی، الگوی اولیه باغ و تغییرات آن در گذر زمان شناسایی شد. در شکل شماره (۳) وضعیت باغ در سال ۱۳۳۵ نشان داده شده است.

باغ در سال ۱۳۳۵ در اکتای تغییرات دوران

پهلوی

- ۱- عمارت اندرونی
- ۲- عمارت سردر
- ۳- کوشک حیاتی
- ۴- هدار باغ
- ۵- محوطه (بشم باغ)
- ۶- منبع و فضاهای باغی
- ۷- بازار قدیم
- ۸- محال سکونت فوره
- ۹- عمارت لاری (فضاهای باغی)
- ۱۰- ورودی الحاقی

شمال

شکل شماره (۳): عکس هوایی باغ در سال ۱۳۳۵ (راست) و عکسی از حوض دایره ای مقابل کوشک و مالک باغ (چپ)

(مأخذ: میراث فرهنگی رامهرمز، ۱۳۸۱)

با کوشک در ارتباط است. عمارت اندرونی در شمالی ترین بخش باغ ساخته شده و ارتباط محدودتری با دیگر فضاهای باغ دارد. بناهای محل سکونت خدمه، مطبخ، اصطبل و انبار در جنوب باغ تخریب و اکنون آثاری از آنها وجود ندارد. در زمان پهلوی دوم بنایی با معماری دوران پهلوی (ساختمان اداری) بر روی سکو ساخته شده است (میراث فرهنگی رامهرمز، ۱۳۸۱). تغییرات در نظم معماری اولیه باغ و عناصر الحاقی و حذف شده از آن، نشان می دهد که در مرمت باغ توجهی به بازسازی تاریخی الگوی اولیه باغ نشده و بدون بررسی تغییرات ترکیب بندی، باغ مرمت شده است.

براساس فیش اطلاعات نظم فضایی، باغ سپهدار دارای دو محور اصلی است:

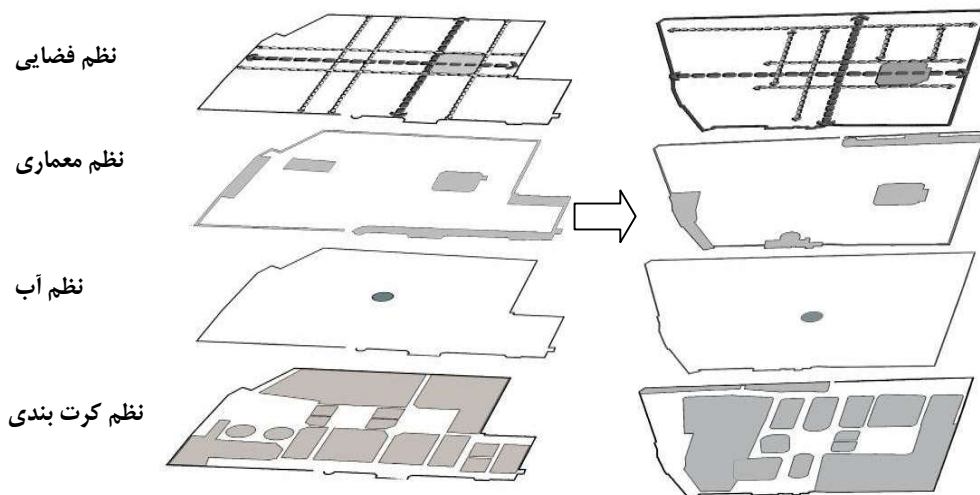
- محور اصلی شرقی - غربی که قویترین ارتباط دهنده ورودی باغ و کوشک اصلی است

در محورهای اصلی باغ درختان کنار (بمنظور سایه افکنی)، نخل، نارنج و در امتداد محورهای فرعی باغ، درختان توت و انواع مرکبات و زبان گنجشک کاشته شده است، همچنین از گل های تزئینی رز و گل کاغذی به عنوان بوته های کوتاه در میان کرت استفاده شده است. بررسی نظم گیاهی باغ و مطالعه اسناد و مدارک تاریخی نشان می دهد که در باز زنده سازی گیاهان بدون توجه به باغچه بندی و الگوی کاشت و همچنین پلان اصلی و تغییرات آن در گذر زمان و براساس وضع موجود بازسازی شده است.

براساس فیش اطلاعات نظم آب، در باغ سپهدار آب به صورت روان در جوی های خاکی و ساکن در حوض وسط باغ است. در بازسازی حوض مرکزی باغ به شکل اولیه مرمت شده است.

براساس فیش اطلاعات نظم معماری، کوشک واقع در شمال باغ، مهمترین عنصر معماری درون باغ است. عمارت سردر، در شرق باغ محل اصلی ورود میهمانان به باغ بوده که از طریق گذر اصلی

پراکنده است. همچنین عدم توجه به منشور فلورانس در اجرای طرح مرمت و بازسازی باغ، سبب گردیده تا نظم فضایی و گیاهی براساس وضع موجود مرمت شود. این امر نشان می‌دهد که معماری در باغ سپهدار به هنگام بازسازی از اهمیت بیشتری برخوردار بوده و نظم گیاهی و فضایی آن به دلیل کمبود، و یا پراکندگی مستندات از اهمیت کمتری برخوردار بوده است. در شکل شماره (۴) با جمع آوری اطلاعات در مورد نظم آب، گیاه، معماری و مطالعات تاریخی باغ، تغییرات پلان اولیه باغ در گذر زمان مشاهده می‌شود که در مرمت به آن توجهی نشده است.

شکل شماره (۴) : نمایش لایه‌های انتظام باغ سپهدار در زمان احداث (سمت چپ) و پس از تغییرات (سمت راست)

همچنین برداشت‌های عینی، لایه‌های طبیعی و تاریخی باغ استخراج و با روی هم گذاری این لایه‌ها و تحلیل آنها پلان اصلی باغ مربوط به دوره مشیر الممالک اول ترسیم گردید.

به طور کلی گیاهان باغ (درختان انار) در کرت‌های مستطیلی کاشته شده و در گذر زمان به دو کرت بزرگ پیرامون کوشک اصلی تغییر یافته است. چهار باغچه کوچک در اطراف حوض اصلی، تقویت کننده منظر جلوی عمارت اصلی بوده که گیاهان دارویی و بومی آن جای خود را به بوته‌های رز، گل‌های فصلی و شمعدانی داده است. درختان کاج در امتداد گذرهای اصلی است و در پای این درختان طبق الگوی باغ‌سازی دوران قاجار پیچ‌های امین الدوله کاشته شده است. در ضلع غربی باغ، تاکستانی وجود داشته و گفته می‌شود از معروف‌ترین باغهای انگور دوران خود بوده است که در وضعیت کنونی بنایی جایگزین آن شده است. مطالعه و بررسی نشان

محور شمالی - جنوبی که کوشک اصلی را به حوض درون باغ و بناهای جنوبی باغ مرتبط می‌کند. کوشک اصلی در یک سوم پلان باغ و در ارتباط نزدیک با اندرونی واقع در شمال باغ قرار گرفته است.

سه محور فرعی در امتداد محور اصلی شرقی - غربی وجود دارد که گذرهای متعدد را برای عبور از میان باغهای میوه فراهم می‌کرده است. دری که برای رفت و آمد وسایل نقلیه تعبیه شده است در امتداد یکی از این محورهای فرعی است. مستندات تاریخی و اطلاعات جمع آوری شده در باغ سپهدار، به دلیل عدم بکارگیری روشی منسجم در تهیه آرشئو اطلاعاتی،

۲- باغ مشیر الممالک یزد

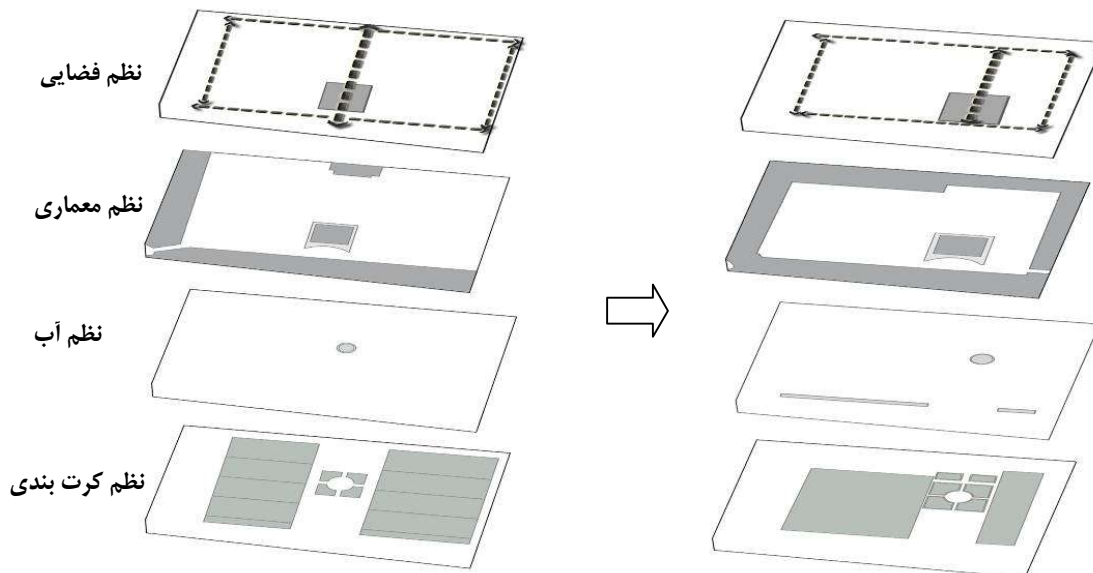
مشیر الممالک از باغهای شاخص دوره قاجار است که میرزا فتح الله خان مشیر الممالک به عنوان محل اقامت در خارج از شهر یزد آنرا بنا نهاد. این باغ در سال ۱۳۷۹ از بخش خصوصی خریداری شده و در تابستان سال ۱۳۸۱ به ثبت آثار ملی رسیده است. (فرهمنند و همکاران، ۱۳۸۵). همزمان با ثبت آن، طرح بازسازی و احیای باغ براساس مستندات تاریخی آغاز شد و در حال حاضر به عنوان هتل - باغ مشیر الممالک مورد استفاده قرار می‌گیرد.

در فیش برداری و دستیابی به تاریخچه باغ، متون تاریخی یزد، خاطرات باستانی پاریزی در کتاب حماسه کویر (۱۳۵۷) و تصاویر قدیمی به جامانده از باغ در دوران مشیر الممالک اول و دوم، رولووه‌های انجام شده توسط میراث فرهنگی یزد، گفته‌های میرزا محمود دهقانی میراب قدیم و محمد شریفی، باغبان فعلی باغ و

محور اصلی قرار نگرفته و دسترسی به کوشک اصلی از طریق گذرهای فرعی صورت می‌گیرد. تغییرات در نظم معماری و گیاهی سبب شده تا تقارن و تعادل فضایی در باغ از بین برود. بازسازی باغ، بدون توجه به مدارک و مستندات در مورد پلان اولیه و تغییرات آن در زمان انجام گرفته است، در حالی که شواهدی از پلان اولیه باغ، عمارت اصلی و حوض میانی، در وضع کنونی وجود دارد. در شکل شماره (۵) انتظام آب، گیاه، معماری و فضایی باغ در زمان احداث و وضع موجود، نشان دهنده تغییرات در گذر زمان و نحوه بازسازی باغ بدون توجه به نظام اولیه است.

باغ مسعودیه تهران

باغ عمارت مسعودیه (دیوانخانه مسعود میرزا ظل السلطان)، واقع در میدان بهارستان کنونی و جزء باغها و عمارات دوران قاجار در شمال شهر تهران قدیم به شمار می‌آید (شکل شماره ۶). میراث فرهنگی پس از ثبت این اثر ملی در سال ۱۳۷۷، به تعیین حریم و اعلام ضوابط آن پرداخته و سپس اقدام به انجام مطالعات و مرمت تاریخی آن کرده است (آیت الله زاده شیرازی، ۱۳۸۲).

شکل شماره (۵): نمایش لایه‌های انتظام باغ مشیرالممالک در زمان احداث (سمت چپ) و پس از تغییرات (سمت راست)

مدارک مرتبط که به بررسی باغ و عمارت و تغییرات فضایی و عملکردی باغ می‌پردازد، نقش اساسی داشته است. تغییرات بسیاری بر باغ مسعودیه از زمان احداث تا دوره‌ای که مورد مطالعه قرار گرفته (۱۲۹۰ تا ۱۳۷۷) تحمیل شده است. شیرازی در مقاله خود بیان می‌کند: "در واقع آن چه امروز از باغ

می‌دهد که نظم گیاهی و تنوع آن با شرایط موجود و بدون توجه به نظم گیاهی اولیه انجام گرفته است.

در گذشته آب باغ از فناتی به نام امیر آباد تامین می‌شده و حضور آن به صورت روان در جوی‌های خاکی (بمنظور آبیاری) و ساکن در حوض دایره‌ای باغ بوده است. در بازسازی باغ مشیر، انتظام آب تغییر یافته و با ایجاد آبنا و نصب فواره‌ها در مسیر جوی اصلی، آب به صورت شرشر و فواره‌گون نیز مشاهده می‌شود.

بناهای باغ در زمان مشیر اول و دوم به صورت مجزا از یکدیگر بوده‌اند. کوشک اصلی در یک سوم انتهایی باغ بر روی سکو ساخته شده و بر سایر فضاهای باغ اشراف داشته است. با توجه به این چیدمان، نسبت فضای باغ به بنا بیشتر بوده و بر این اساس ارتباط تنگاتنگی بین معماری و باغ وجود داشته است. با تغییرات صورت گرفته پس از فوت مشیر دوم و خریداری باغ، نظم معماری باغ نیز تغییر یافته و بررسی‌ها نشان می‌دهد که تطابق نظم معماری موجود با نظم معماری در زمان احداث کمرنگ شده است.

باغ بر اساس یک محور اصلی شکل گرفته و عمارت اصلی در راستای این محور است. بناهای دیگر باغ از زمان احداث تاکنون در سه جبهه شمالی، غربی و جنوبی وجود دارند. ورودی باغ در راستای

جهت بازسازی باغ، مجموعه‌ای از اطلاعات تاریخی شامل اسناد تاریخی، خاطرات ظل السلطان، سند و کالت به جا مانده از ظل السلطان به فرزندش، نقشه عبدالغفار (شیرازی، ۱۳۸۲)، کتیبه‌های عمارت مسعودیه، عکس‌های قدیمی، عکس‌های هوایی، اسناد و

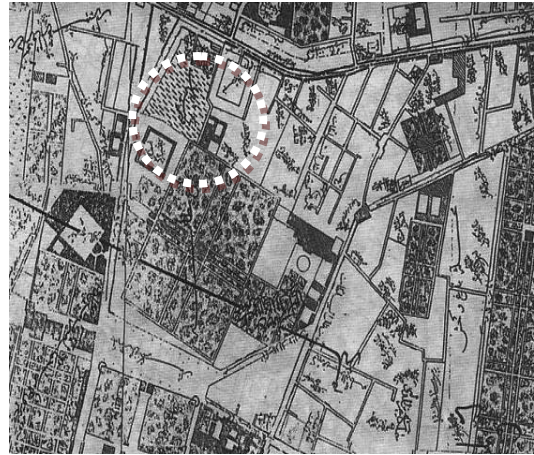
در باغ مسعودیه باغچه‌هایی با هندسه منظم در اطراف حوض اصلی و کرت‌های بزرگ مستطیلی در شرق و غرب باغ که با راههای باریکی به هم متصل می‌شدند، وجود داشته است. در باززنده سازی نظم گیاهی باغ براساس مطالعات تاریخی و باستان شناسی، با جابجایی گیاهان (درختان خرمالو از کنار حوض اصلی به حیاط های باغ)، سعی شد نظم گیاهی اولیه احیا گردد.

در گذشته آب باغ مسعودیه از قناتی که از جوی‌های شهری می‌گذشته است تأمین می‌شد (قنات یوسف آباد و دروازه دولت). حضور آب در این باغ بیشتر به صورت روان در جوی‌ها و ساکن در حوض دایره‌ای جلوی عمارت بوده است. در زمان پهلوی حوض های درون حیاط ها پوشیده شده بود که با کاوش‌های باستان شناسی و گمانه زنی‌ها، این حوض ها آشکار و به شکل الگوی اولیه آن بازسازی شده است.

عمارت‌های اصلی باغ مسعودیه، یعنی دو بنای واقع در جبهه جنوبی (دیوان خانه و حوض‌خانه) و عمارت سردر، دچار تغییرات عمده‌ای نشده‌اند، ولی بدنه غربی باغ (همجوار خیابان ملت) و بدنه شرقی آن (حد فاصل بیرونی و اندرونی) به طور کلی با گذر زمان تخریب شده‌اند. عمارت مشیریه و عمارت سید جوادی نیز دچار تغییراتی شده است که بیشتر نشأت گرفته از تغییرات الگوی رایج زمان (احتمالاً دوره پهلوی اول در حدود سال ۱۳۱۰) است. در بازسازی تاریخی این بناها با استفاده از تصاویر و اسناد قدیمی و کاوش‌های باستان شناسی، سعی در بازسازی الگوی اولیه باغ و بازسازی بناها با توجه به تغییرات و ویژگی های قاجار و پهلوی شده است.

در باغ مسعودیه گستردگی مطالعات و وجود مدارک تاریخی بسیار، که باغ را در دوره‌های زمانی مختلف به تصویر می‌کشد و در ضمن با توجه به نگرش مرمت‌کنندگان باغ، شناخت دقیق و جامع لایه‌های تاریخی و طبیعی، جهت بازسازی الگوی اولیه انجام گرفت. علاوه بر آن چه گفته شد، بازسازی الگوی اولیه باغ مسعودیه و تغییرات آن در دوره پهلوی، براساس منشور فلورانس صورت گرفته است. در شکل شماره (۸) بانمایش انتظام باغ بر اساس پلان اولیه و وضع موجود، تغییرات ایجاد شده در باغ مشخص گردیده است.

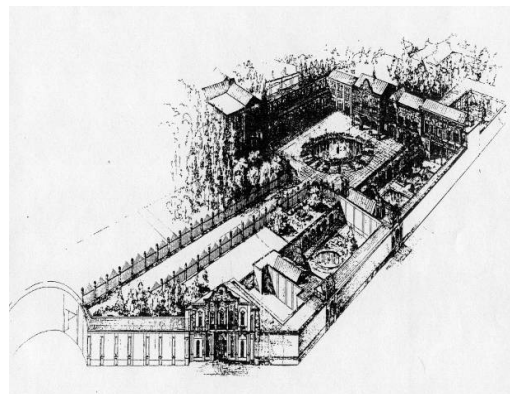
مسعودیه باقیمانده و به آن معروف است آن بخشی است که رضا خان در سال ۱۳۴۲ برای دولت از همدم‌السلطنه خریداری کرد " (آیت الله زاده شیرازی، ۱۳۸۲).

شکل شماره (۶): بخشی از باغهای شمال تهران و موقعیت

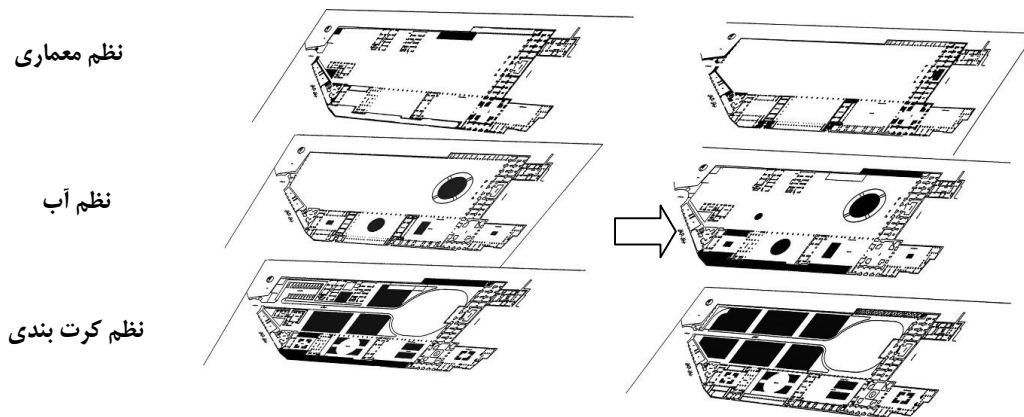
باغ مسعودیه، (مأخذ: آیت الله زاده شیرازی، ۱۳۸۲)

کاوش‌ها و گمانه زنی های باستان‌شناسی باغ، منجر به دستیابی کفیوش های اصلی، آبنماها و باغچه بندی‌ها باغ شد و با مطالعات دقیق اسناد تاریخی، تصویر روشنی از پلان اولیه باغ به دست آمد. پس از ارائه طرحهای ساماندهی و احیای باغ، عملیات مرمت و بازسازی از سال ۱۳۷۷ آغاز شده و تا کنون نیز ادامه دارد. شکل شماره (۷) نشان دهنده بازسازی باغ براساس پلان دوران ظل‌السلطان است.

شکل شماره (۷): بازسازی باغ مسعودیه براساس پلان دوره

ظل‌السلطان، (مأخذ: آیت الله زاده شیرازی، ۱۳۸۲)

شکل شماره (۸): نمایش لایه‌های انتظام باغ مسعودیه در زمان احداث (سمت چپ) و پس از تغییرات (سمت راست)

بحث و نتیجه گیری

شناخت و مستند سازی باغ‌های تاریخی مقدمه‌ای برای حفاظت و احیاء آنها است. باغ ارگانی پویاست و در گذر زمان دستخوش تغییر می‌شود، بنابراین نیازمند رسیدگی و مرمت دائمی است. چنانچه الگوی اولیه باغ دچار دگرگونی شده باشد و عناصری از آن حذف یا اضافه شده باشد، به کمک شناخت لایه‌های تاریخی و طبیعی باغ می‌توان به الگوهای هر دوره باغ دست یافت و بر این اساس به بازسازی تاریخی یا پلان اولیه آن پرداخت.

روش فهرست برداری راهکاری برای جمع‌آوری مدارک به صورت منسجم و جامع است که محقق را یاری می‌رساند تا از لایه‌های طبیعی و تاریخی باغ شناخت حاصل کند و با رویهم‌گذاری آنها به نظام ساختاری باغ دست یابد. در این راستا هرچه اطلاعات جمع‌آوری شده دقیق‌تر و کاملتر باشد، دستیابی به نظام باغ در دوره‌های مختلف با سهولت بیشتری امکان پذیر است.

در این تحقیق، سه باغ با روش فهرست برداری بررسی شد و بازسازی‌های انجام گرفته، مورد ارزیابی قرار گرفت. سپس بر پایه فیش‌های مطالعاتی و متون تاریخی و اسنادی سعی گردید با شناخت از لایه‌های تاریخی و فرهنگی هر باغ، پلان اولیه بازسازی و با پلان مرمت شده مورد قیاس قرار گیرد. قیاس انجام شده نشان می‌دهد که بر اساس روش فهرست برداری و توجه به منشور فلورانس، بازسازی باغ در مرحله احداث و یا بازسازی تاریخی آن بر اساس تغییرات در زمان، به صورت اصولی انجام می‌گیرد. باغ مشیرالممالک و سپهدار، به دلیل عدم توجه به منشور فلورانس، پراکندگی مدارک و فقدان روشی منسجم متکی به اسناد و مدارک تاریخی و تنها توجه به وضعیت موجود باغ، مرمت و بازسازی شده است. اگرچه در بازسازی بخش‌هایی از این دو باغ به لایه‌های

زمانی آن توجه شده است اما این امر آگاهانه و بر اساس مطالعات نبوده است.

در باغ مسعودیه به دلیل آگاهی در زمینه بازسازی تاریخی باغ و براساس منشور فلورانس و انسجام در جمع‌آوری مدارک و مستندات که به مطالعات جامعی از باغ مسعودیه انجامیده، بازسازی باغ براساس الگوی اولیه و تغییرات تاریخی آن صورت گرفته است. از این جهت، در باغ مسعودیه به دلیل ارزش‌گذاری تاریخی عناصری از باغ که در دوره‌های بعدی افزوده شده است، بازسازی آن براساس حفظ لایه‌های تاریخی هر دوره بوده است. در نهایت، در این تحقیق با جدول شماره (۲) میزان انطباق راهکارهای انجام شده بمنظور بازسازی این سه باغ تاریخی با روش فهرست برداری نشان داده شده است.

جدول شماره (۲): میزان انطباق بازسازی سه باغ با روش

فهرست برداری

نام باغ		نام فیش	تطابق با روش فهرست برداری
مسعودیه	مشیر الممالک		
		کلیت باغ شاخصه‌های باغ تاریخچه باغ	جمع‌آوری اطلاعات بر اساس مستندات تاریخی
		نظم گیاه نظم آب نظم معماری نظم فضایی (ترکیب بندی باغ)	برداشته‌های میدانی، لایه بندی و روی هم‌گذاری اطلاعات

جدول شماره (۳): نحوه مرمت و بازسازی باغ در شرایط فعلی

نام باغ			نحوه مرمت و بازسازی باغ
مسعودیه	مشیر الممالک	سپهدار	
براساس لایه‌های تاریخی بررسی شده	براساس وضع موجود با الحاقات	براساس وضع موجود	

جدول شماره (۳) نشان دهنده نحوه مرمت و بازسازی هر باغ در شرایط کنونی است. به طور کلی در بررسی باغهای سپهدار رامهرمز، مشیرالممالک یزد و مسعودیه تهران که نمونه‌هایی از باغهای بازسازی شده هستند، نشان داده شد که هر چه روش مستندسازی باغ به روش فهرست برداری نزدیکتر باشد، بازسازی تاریخی باغ صورت واقعی تری نسبت به پلان اولیه باغ دارد.

یادداشت

Engelbert Kaempfer

پزشک سفارت سوئد در ایران در دوره شاه سلیمان صفوی

منابع مورد استفاده

آیت الله زاده شیرازی، ب. ۱۳۸۲. مجموعه تاریخی فرهنگی باغ عمارت مسعودیه، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد پنجم، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.

ابونصر هروی، ق. ۱۳۴۶. ارشاد الزراعه. کتابخانه ملی ایران، تهران.

باستانی پاریزی، م. ۱۳۵۷. حماسه کویر. انتشارات امیر کبیر، تهران.

سازمان میراث فرهنگی رامهرمز. ۱۳۸۱. اسناد موجود باغ صمیمی (سپهدار)، دفترخانه شماره ۱۷.

فرهمند، م. و همکاران. ۱۳۸۵. مستند سازی باغهای تاریخی یزد، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری و صنایع دستی استان یزد، یزد.

Alami, M. 1997. The royal gardens of the safavid period: Types and models, Garden in the time of the great muslim empires, theory and design, V.VII, Edited by: Attilio Petruccioli, Brill, Leiden. New York, Koln.

Anon, C. 2003. Culture and Nature. The Florence Charter Committee for Historic Gardens (Italy), 21 May 1981, Leo S. Olschki, Florence.

Beveridge, A. 1969. The Babur- Nama in English, London, p. 465

Brookes, J. 1987. Gardens of Paradise, the History and Design of the Great Islamic Gardens, Weidenfeld and Nicolson, London.

Conan, M. 1985. La méthode à l'usage des enquêteurs du pré-inventaire des jardins en France, Direction de l'Architecture et de l'Urbanisme au Ministère de l'Équipement.

Mushiri, M. ed. 1968. Irshad az-zara ah of Qasim b. Yusuf Abu Nasir Harawi, 1550, Tehran.

Macdougall, E., Ettinghausen, R. 1976. ed., The Islamic Garden, Washington.

Macdougall, E. ed., Ettinghausen, R. ed. 1976. The Islamic Garden, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard university, Washington.

Moynihan,E.1979. Paradise as a Garden in Persia and Mughal India, colar Press.London.

Pecher,R. 1993. Etude sur les jardins Iraniens, Journal scientifique, Jardans et sites historiques. ICOMOS, IFLA.

Petrucchioli,A. 1997. Gardens in time of the great muslem empire: Theory and Design, Leiden, New York.

Stronach,D. 1978. Pasargadae, A report on excavations conducted by the British Institute of Persian Studies from, Oxford, pp.108 -112.

Wilber,D.1962. Persian Garden and Garden Pavilions, Rutland, Vt and Tokyo, p.192.